

8. Herbert Marcuse: jednodimenzionalno društvo, potrebe i mogućnost oslobođenja

8.1. Marcuseovo mjesto u Frankfurtskoj školi

Herbert Marcuse pripada prvoj generaciji Frankfurtske škole, ali se od Horkheimera i Adorna razlikuje većom otvorenošću prema mogućnostima društvene promjene.

I on analizira integraciju pojedinca u razvijeno industrijsko društvo, tehnološku racionalnost, potrošnju i slabljenje kritičke svijesti. Međutim, više prostora daje mogućnostima oslobođanja potreba, osjetilnosti, imaginacije i novih društvenih pokreta.

Marcuse povezuje:

- Hegelovu dijalektiku
- Marxovu kritiku kapitalizma
- Freudovu psihoanalizu
- kritiku tehnologije
- analizu potrošačkoga društva
- teoriju emancipacije

Tijekom 1960-ih postao je posebno utjecajan među studentima, Novom ljevicom i različitim emancipacijskim pokretima.

8.2. Razum i društvena mogućnost

U djelu *Um i revolucija* Marcuse naglašava kritičku dimenziju dijalektičkog mišljenja.

Razum nije samo sposobnost opisivanja postojećega. On omogućuje uspoređivanje društvene stvarnosti s mogućnostima koje društvo već posjeduje.

Ako društvo proizvodi siromaštvo, otuđenje i neslobodu unatoč mogućnosti njihova smanjivanja, ono nije potpuno razumno.

Društvena racionalnost zato se ne mjeri samo stabilnošću, redom i učinkovitošću. Društvo može biti tehnički vrlo učinkovito, a istodobno nerazumno s obzirom na ljudske potrebe.

8.3. Eros i civilizacija

U djelu *Eros i civilizacija* Marcuse povezuje Marxa i Freuda.

Freud polazi od toga da civilizacija zahtijeva određeno potiskivanje nagona. Ljudi se moraju odreći neposrednog zadovoljenja svih želja kako bi mogli raditi, surađivati i održavati društveni život.

Marcuse prihvaća da svaka civilizacija zahtijeva određenu samokontrolu, ali razlikuje:

- osnovno potiskivanje, potrebno za zajednički život
- dodatno ili višak-potiskivanje, povezano s određenim odnosima dominacije

Nije svako odricanje prirodna i nepromjenjiva nužnost. Dio odricanja proizlazi iz klasne organizacije rada, nejednake raspodjele moći i institucija konkretnoga društva.

8.4. Načelo izvedbe

Marcuse Freudovo načelo stvarnosti povijesno konkretizira pojmom načela izvedbe.

Načelo izvedbe označava društvo u kojem se vrijednost pojedinca mjeri:

- produktivnošću
- uspjehom
- učinkovitošću
- konkurentnošću
- društvenim položajem
- sposobnošću prilagodbe

Pojedinac mora neprestano dokazivati svoju korisnost. Rad postaje temeljni kriterij društvene i moralne vrijednosti, dok se odmor opravdava ponajprije kao obnova sposobnosti za daljnji rad.

Marcuse pita bi li razvoj tehnologije mogao omogućiti drukčiju organizaciju života, s manje otuđenog rada i više prostora za stvaralaštvo, igru, ljubav i slobodan razvoj.

8.5. Mogućnost manje represivne civilizacije

Marcuse odbacuje pretpostavku da svaki oblik civilizacije mora biti jednako represivan.

Razvoj proizvodnje i tehnologije stvorio je mogućnost smanjivanja količine teškoga i prisilnog rada. Kada bi se proizvodnja organizirala prema ljudskim potrebama, a ne prvenstveno prema profitu i neprekidnom rastu potrošnje, ljudi bi mogli raspolagati većom količinom slobodnog vremena.

Takvo društvo ne bi ukinulo svako pravilo i svaku obvezu. Promijenio bi se odnos rada, discipline i ljudskog razvoja.

Emancipacija zato ne znači samo promjenu političke vlasti ili vlasništva. Ona uključuje promjenu:

- rada
- potreba
- osjetilnosti
- odnosa prema tijelu
- odnosa prema prirodi
- međuljudskih odnosa

8.6. Jednodimenzionalno društvo

Marcuseovo najpoznatije djelo, *Čovjek jedne dimenzije*, analizira razvijeno industrijsko društvo.

Jednodimenzionalnost označava slabljenje sposobnosti razlikovanja:

- postojećega i mogućega
- činjenica i vrijednosti
- prilagodbe i slobode
- stvarnih i društveno proizvedenih potreba
- tehničke učinkovitosti i društvene razumnosti

Jednodimenzionalni čovjek ne mora biti neobrazovan. Može biti stručan, informiran i tehnološki sposoban.

Njegova se jednodimenzionalnost sastoji u tome što teško zamišlja ozbiljnu društvenu alternativu. Postojeći se poredak pojavljuje kao jedini moguć ili realističan.

8.7. Integracija putem koristi i zadovoljstva

Razvijeni kapitalizam ne održava se samo represijom. Integrira ljude i pružanjem stvarnih koristi:

- višega životnog standarda
- potrošačkih dobara
- tehnološke udobnosti
- zabave
- mogućnosti društvenog napredovanja
- osjećaja individualnog izbora

Pojedinac se poistovjećuje sa sustavom zato što svoje zadovoljstvo povezuje s proizvodima i stilovima života koje sustav nudi.

Problem nije u tome što su sva zadovoljstva prividna. Problem nastaje kada zadovoljavanje potreba smanjuje sposobnost propitivanja društvenih uvjeta u kojima su te potrebe oblikovane.

Sustav je najstabilniji kada pojedinac vlastitu ovisnost doživljava kao slobodu.

8.8. Istinske i lažne potrebe

Marcuse razlikuje istinske i lažne potrebe.

Istinske potrebe

Istinske potrebe povezane su s temeljnim mogućnostima dostojanstvenoga života:

- hranom i stanovanjem
- zdravljem
- sigurnošću
- slobodom od nepotrebne patnje
- obrazovanjem
- autonomijom
- razvojem ljudskih sposobnosti

Lažne potrebe

Lažne potrebe nisu nestvarne u smislu da ih ljudi ne osjećaju. Mogu biti vrlo snažne i subjektivno stvarne.

Nazivaju se lažnima zato što su društveno proizvedene na način koji održava rad, potrošnju, konkurenciju i prilagodbu.

Primjeri mogu uključivati:

- potrebu za neprekidnom kupnjom novih proizvoda
- potrebu za društvenim statusom preko robnih marki
- potrebu za stalnom zabavom i podražajima
- potrebu za neprekidnim dokazivanjem produktivnosti
- potrebu za prihvaćanjem nametnutih standarda uspjeha

Marcuseova kritika nije moralno osuđivanje pojedinca zbog potrošnje. Središnje je pitanje kako društvo oblikuje želje i potrebe koje se zatim doživljavaju kao potpuno osobne.

8.9. Tko određuje koje su potrebe istinske?

Razlikovanje istinskih i lažnih potreba otvara ozbiljan problem.

Tko ima pravo odlučiti što ljudi stvarno trebaju? Može li teoretičar bolje od pojedinca znati što je za njega dobro? Ne vodi li takav pristup paternalizmu?

Marcuseov odgovor polazi od toga da potpuno slobodna procjena potreba nije moguća u uvjetima dominacije.

Pojedinci sami trebaju odlučivati o vlastitim potrebama, ali pod uvjetima u kojima raspolažu:

- znanjem
- sigurnošću
- slobodnim vremenom
- mogućnošću sudjelovanja
- zaštitom od manipulacije
- stvarnim društvenim alternativama

Sloboda nije samo izbor između ponuđenih proizvoda. Ona uključuje mogućnost sudjelovanja u oblikovanju društvenih uvjeta i samih kriterija poželjnoga života.

8.10. Tehnološka racionalnost

Marcuse tehnologiju ne smatra potpuno neutralnim skupom alata.

Tehnologija nastaje unutar određenoga društva i organizira se prema određenim ciljevima. Strojevi, proizvodni procesi, komunikacijske platforme i sustavi nadzora odražavaju društvene prioritete.

Tehnologija se može usmjeriti prema:

- smanjivanju teškoga rada
- širenju znanja
- zaštiti okoliša
- zadovoljavanju potreba
- povećanju ljudske autonomije

Ali može biti usmjerena i prema:

- nadzoru
- povećavanju produktivnosti
- zamjenjivanju radnika
- vojnoj moći
- koncentraciji kontrole
- poticanju potrošnje

Tehnološka racionalnost društvena i politička pitanja prikazuje kao tehničke probleme.

Umjesto pitanja „Tko odlučuje i u čijem interesu?“, postavlja se pitanje „Koje je rješenje najučinkovitije?“.

Politički izbor tako se prikriva jezikom tehničke nužnosti.

8.11. Zatvaranje političkog prostora

U jednodimenzionalnom društvu političke se suprotnosti mogu uklopiti u zajednički okvir.

Stranke i društvene skupine mogu se razlikovati u pojedinostima, ali prihvaćati iste temeljne ciljeve:

- gospodarski rast
- tehnološki razvoj
- povećavanje proizvodnje
- potrošački način života
- nacionalnu konkurentnost

Kritika se tolerira sve dok ne dovodi ozbiljno u pitanje temeljnu organizaciju društva.

Radikalne ideje mogu se pretvoriti u tržišne proizvode, stilove ili oblike zabave. Sustav tada ne mora svaku opoziciju zabraniti. Može je apsorbirati i učiniti bezopasnom.

8.12. Represivna desublimacija

Marcuse pojam represivne desublimacije upotrebljava kako bi pokazao da veća dopuštenost zadovoljstva ne mora nužno voditi dubljoj slobodi.

Društvo može dopuštati veću otvorenost u seksualnosti, zabavi i izražavanju, ali dopušteni oblici zadovoljstva mogu postati dio tržišta i potrošnje.

Pojedinac dobiva neposredna zadovoljstva, ali pritom ne mora razviti veću političku ili društvenu autonomiju.

Oslobađanje pojedinih nagona može tako istodobno služiti prilagodbi postojećem društvu.

8.13. Jednodimenzionalni jezik

Marcuse veliku pozornost posvećuje jeziku.

U administriranom društvu jezik se skraćuje, operacionalizira i prilagođava neposrednoj funkciji.

Složeni pojmovi pretvaraju se u slogane. Politički izbori prikrivaju se tehničkim izrazima, dok se društvena proturječja predstavljaju kao prirodne činjenice.

Sloboda se može izjednačiti s potrošačkim izborom, demokracija s formalnim glasanjem, a razvoj s rastom proizvodnje.

Jednodimenzionalni jezik ne mora izravno lagati. On sužava prostor pitanja koja se mogu postaviti.

8.14. Negativno mišljenje

Marcuse razlikuje pozitivno mišljenje koje se prilagođava postojećim činjenicama od negativnog mišljenja koje činjenice uspoređuje s neostvarenim društvenim mogućnostima.

Pozitivno mišljenje govori:

- to je stvarnost
- to je jedino moguće
- to je učinkovito
- alternativa nije realistična

Negativno mišljenje pita:

- zašto je stvarnost upravo takva
- tko je odredio granice mogućega
- čije se potrebe priznaju
- koje se alternative prikazuju kao nemoguće
- što bi se moglo ostvariti postojećim znanjem i resursima

Negacija nije puko odbacivanje. Ona čuva razliku između onoga što postoji i onoga što bi moglo postojati.

8.15. Represivna tolerancija

U eseju *Represivna tolerancija* Marcuse propituje pretpostavku da je jednako toleriranje svih stavova uvijek oslobađajuće.

U društvu nejednake moći svi stavovi nemaju jednaku mogućnost javnoga širenja. Velike institucije i dominantni mediji imaju znatno veći utjecaj od marginaliziranih skupina.

Formalno jednako pravo govora zato ne mora proizvesti stvarno ravnopravnu javnu raspravu.

Marcuse upozorava da formalna neutralnost može prikrivati velike nejednakosti u moći. Njegova je teza, međutim, kontroverzna jer otvara pitanje tko odlučuje koji su stavovi oslobađajući, a koji represivni.

8.16. Novi subjekti promjene

Klasični marksizam revolucionarni potencijal ponajprije povezuje s industrijskom radničkom klasom.

Marcuse smatra da je dio radništva u razvijenim industrijskim društvima integriran u postojeći sustav preko rasta životnoga standarda, potrošnje i institucionalnog pregovaranja.

Mogućnost otpora zato traži i među skupinama koje nisu potpuno uključene u dominantni poredak:

- studentima
- rasnim i etničkim manjinama
- nezaposlenima
- marginaliziranim društvenim skupinama
- antikolonijalnim pokretima
- intelektualcima
- kulturnim avangardama

Te skupine nisu automatski revolucionarne. Njihov potencijal proizlazi iz iskustava koja se ne uklapaju potpuno u dominantni način života.

8.17. Marcuse i feministička teorija

Marcuseova kritika načela izvedbe, represije, patrijarhalne racionalnosti i podjele između uma i tijela otvorila je prostor dijaloga s feminističkom teorijom.

U kasnijim je radovima razmatrao mogućnost da feministički pokret ne traži samo ravnopravno uključivanje žena u postojeće institucije nego i promjenu samih vrijednosti društva.

Briga, osjetljivost, nenasilnost i receptivnost ne bi trebale ostati rodno označene kao „ženske“ osobine, nego postati vrijednostima čitavoga društva.

Takav pristup ipak nosi opasnost ponovnog učvršćivanja stereotipne podjele na muške i ženske osobine, što će feministička teorija poslije dodatno kritički razmotriti.

8.18. Suvremena aktualnost Marcusea

Marcuseovi pojmovi mogu pomoći u analizi suvremenih pojava, ali ih ne treba mehanički prenositi iz industrijskoga društva 20. stoljeća.

Društvene mreže

Društvene mreže proširuju komunikaciju i javno izražavanje, ali istodobno:

- pretvaraju pažnju u tržišni resurs
- potiču neprekidnu prisutnost
- proizvode potrebu za mjerljivim priznanjem
- povezuju identitet i tržišnu vidljivost
- oblikuju ponašanje algoritamskim preporukama

Umjetna inteligencija

Umjetna inteligencija može smanjivati rutinski rad i proširivati pristup informacijama. Može se, međutim, organizirati i prema ciljevima:

- nadzora
- povećavanja produktivnosti
- smanjivanja troškova rada
- koncentracije informacijske moći
- standardizacije obrazovanja i odlučivanja

Marcuseovsko pitanje ne glasi samo je li tehnologija korisna, nego:

Tko određuje njezin razvoj, prema kojim potrebama i unutar kakvih odnosa moći?

Potrošnja i identitet

Suvremeno tržište ne prodaje samo predmete nego i identitete, iskustva i osjećaj posebnosti.

Pojedinac se poziva da izrazi vlastitu autentičnost proizvodima i sadržajima koji su masovno proizvedeni i algoritamski preporučeni.

8.19. Najvažnija djela

Um i revolucija

Analiza Hegelove filozofije, dijalektičkoga mišljenja i kritičke uloge razuma.

Eros i civilizacija

Pokušaj povezivanja Marxa i Freuda te promišljanja manje represivne civilizacije.

Čovjek jedne dimenzije

Kritika razvijenoga industrijskog društva, lažnih potreba, tehnološke racionalnosti i zatvaranja prostora društvene alternative.

Represivna tolerancija

Analiza načina na koji formalna tolerancija može održavati dominaciju u društvu nejednake moći.

8.20. Marcuseov poseban doprinos

Marcuseov doprinos može se sažeti ovako:

1. povezao je društvenu emancipaciju s oslobađanjem potreba i osjetilnosti
 2. razvio je pojmove načela izvedbe i viška-potiskivanja
 3. analizirao je integraciju pojedinca preko potrošnje i zadovoljstva
 4. razlikovao je istinske i lažne potrebe
 5. razvio je pojam jednodimenzionalnog društva
 6. pokazao je da tehnologija nije društveno neutralna
 7. kritizirao je formalnu toleranciju u uvjetima nejednake moći
 8. mogućnosti promjene povezao je s novim društvenim pokretima
-

9. Usporedba Horkheimera, Adorna i Marcusea

Horkheimer, Adorno i Marcuse polaze od zajedničkoga pitanja:

Kako se dominacija održava u modernim društvima koja građanima istodobno obećavaju slobodu, racionalnost i napredak?

Njihovi se odgovori razlikuju prema središnjem predmetu analize.

9.1. Horkheimer

Horkheimer je ponajprije usmjeren na:

- društvenu funkciju teorije
- odnos znanja i moći
- instrumentalni um
- interdisciplinarno istraživanje
- odnos racionalnosti i emancipacije

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Kako je razum koji je trebao omogućiti slobodu postao sredstvom prilagodbe i upravljanja?

9.2. Adorno

Adorno je ponajprije usmjeren na:

- granice pojmovnog mišljenja

- neidentitet
- kulturnu industriju
- autoritarnost i predrasude
- umjetnost
- posljedice Holokausta

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Kako društveni sustav i način mišljenja potiskuju ono posebno, različito i neuklopljeno?

9.3. Marcuse

Marcuse je ponajprije usmjeren na:

- proizvodnju potreba
- tehnološku racionalnost
- potrošačku integraciju
- represiju i zadovoljstvo
- mogućnosti drukčijega načina života
- nove društvene pokrete

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Kako društvo stvara ljude koji svoju prilagodbu postojećem poretku doživljavaju kao slobodu i zadovoljenje vlastitih potreba?

9.4. Zajednička polazišta

Sva trojica odbacuju:

- svođenje društvene teorije na opisivanje činjenica
- pretpostavku da je tehnologija neutralna
- poistovjećivanje tržišnog izbora i stvarne slobode
- vjerovanje da gospodarski razvoj automatski donosi emancipaciju
- shvaćanje potreba kao potpuno prirodnih i privatnih
- dogmatsko tumačenje Marxa
- jednostavnu vjeru u linearni napredak

Pokazuju da se dominacija održava ne samo silom nego i preko:

- racionalnosti
- znanja
- kulture
- potreba
- potrošnje
- jezika
- strukture osobnosti
- svakodnevne prilagodbe

9.5. Temeljne razlike

Horkheimer oblikuje opći program kritičke teorije i analizira društvenu ulogu razuma.

Adorno razvija filozofijsku kritiku identitetskog mišljenja, kulturne standardizacije i autoritarnosti.

Marcuse najizravnije razrađuje pitanje potreba, tehnologije i mogućnosti društvene alternative.

Najkraće:

- **Horkheimer pita čemu razum služi.**
 - **Adorno pita što pojam i društveni sustav isključuju.**
 - **Marcuse pita kako se dominacija ugrađuje u naše potrebe i zadovoljstva.**
-

10. Zaključak drugoga bloka

Horkheimer, Adorno i Marcuse pokazuju da se moderno društvo ne može procjenjivati samo prema količini proizvedenoga bogatstva, razvijenosti tehnologije i broju formalno ponuđenih izbora.

Potrebno je pitati:

- kojim ciljevima služe znanje i tehnologija
- tko sudjeluje u odlučivanju
- kako se proizvode ljudske potrebe
- na koji način kultura oblikuje iskustvo
- koliko pojedinac može autonomno prosuđivati
- koje se društvene alternative prikazuju kao nemoguće
- čija se patnja skriva iza učinkovitosti sustava

Horkheimer pokazuje da racionalnost postaje ograničena kada prestane procjenjivati ciljeve i svede se na pronalaženje učinkovitih sredstava.

Adorno pokazuje da mišljenje postaje nasilno kada stvarnost potpuno poistovjeti sa svojim kategorijama i zanemari ono posebno i neidentično.

Marcuse pokazuje da se dominacija može održavati i stvaranjem zadovoljstava, potreba i životnih stilova zbog kojih pojedinci postojeći poredak doživljavaju kao vlastiti izbor.

Njihova kritika nije usmjerena protiv razuma, znanosti, tehnologije, kulture ili zadovoljstva. Usmjerena je protiv društvenih oblika u kojima:

- razum postaje sredstvo upravljanja
- znanje postaje sredstvo kontrole
- tehnologija služi dominaciji
- kultura postaje standardizirana roba

- potrebe održavaju ovisnost
- sloboda se svodi na izbor između unaprijed ponuđenih mogućnosti

Zajednički cilj njihove teorije nije zamijeniti znanje moraliziranjem ni društvenu analizu političkom parolom. Cilj je razviti mišljenje koje može istodobno objasniti društvo, razotkriti njegova proturječja i sačuvati svijest o mogućnosti promjene.

Ključni pojmovi drugoga bloka

- objektivni razum
- subjektivni razum
- instrumentalni um
- ovladavanje prirodom
- autonomna individualnost
- identitetsko mišljenje
- neidentitet
- negativna dijalektika
- kulturna industrija
- standardizacija
- pseudoindividualizacija
- autoritarna ličnost
- autoritarna podložnost
- autoritarna agresija
- načelo izvedbe
- višak-potiskivanja
- istinske potrebe
- lažne potrebe
- tehnološka racionalnost
- jednodimenzionalno društvo
- represivna desublimacija
- represivna tolerancija

Pitanja za ponavljanje i raspravu

1. Koje je mjesto Horkheimera u oblikovanju kritičke teorije?
2. Što znači instrumentalni um?
3. Po čemu se objektivni razum razlikuje od subjektivnoga?
4. Zašto tehnički učinkovito djelovanje nije nužno društveno razumno?
5. Kako se ovladavanje prirodom povezuje s ovladavanjem ljudima?
6. Što Adorno naziva identitetskim mišljenjem?
7. Što je neidentitet i zašto ima etičku važnost?
8. Po čemu se negativna dijalektika razlikuje od mišljenja koje traži konačno pomirenje proturječja?
9. Što Adorno i Horkheimer podrazumijevaju pod kulturnom industrijom?
10. Što su standardizacija i pseudoindividualizacija?
11. Prikazuje li Adornova teorija publiku kao potpuno pasivnu?
12. Kako se povezuju autoritarna podložnost i autoritarna agresivnost?
13. Zašto predrasude nisu samo posljedica neznanja?
14. Zašto je iskustvo Auschwitz središnje za Adornovo mišljenje?
15. Što Marcuse podrazumijeva pod načelom izvedbe?

16. Po čemu se osnovno potiskivanje razlikuje od viška-potiskivanja?
17. Što su istinske, a što lažne potrebe?
18. Tko može procjenjivati jesu li pojedine potrebe istinske ili lažne?
19. Zašto Marcuse smatra da tehnologija nije neutralna?
20. Što znači jednodimenzionalno društvo?
21. Kako se pojedinac integrira u razvijeno industrijsko društvo?
22. Što je represivna desublimacija?
23. Kako tolerancija može održavati odnose dominacije?
24. U čemu se razlikuju Horkheimerova, Adornova i Marcuseova kritika društva?
25. Kako se njihovi pojmovi mogu primijeniti na društvene mreže, algoritme i umjetnu inteligenciju?

TREĆI BLOK: ERICH FROMM, FRANZ NEUMANN I WALTER BENJAMIN

11. Erich Fromm: društveni karakter, bijeg od slobode i humanistička kritika društva

11.1. Frommovo mjesto u Frankfurtskoj školi

Erich Fromm bio je psihoanalitičar, socijalni psiholog i društveni teoretičar koji je znatno pridonio ranom razvoju kritičke teorije. Njegova je posebna važnost u pokušaju povezivanja Marxove kritike kapitalističkog društva s Freudovom psihoanalizom.

Fromm je smatrao da se društveno ponašanje ne može objasniti samo gospodarskim interesima, klasnim položajem ili svjesnim političkim stavovima. Ljudi ne reagiraju na društvene okolnosti kao potpuno racionalni pojedinci koji uvijek jasno prepoznaju vlastite interese. Njihovo ponašanje oblikuju potrebe za sigurnošću, pripadanjem, priznanjem, autoritetom i povezanošću s drugim ljudima.

Istodobno se osobnost ne može razumjeti kao potpuno privatna i neovisna o društvu. Obitelj, način odgoja, organizacija rada, tržišni odnosi, društvene vrijednosti i raspodjela moći sudjeluju u oblikovanju karaktera pojedinca.

Fromm je tijekom ranih 1930-ih sudjelovao u radu Instituta za društvena istraživanja i njegovim projektima o autoritetu, obitelji i stavovima različitih društvenih skupina. Njegov je rad omogućio da se kritika kapitalizma poveže sa socijalnom psihologijom.

Tijekom kasnijih 1930-ih njegovi su se teorijski stavovi udaljili od Horkheimerovih, Adornovih i Marcuseovih. Fromm je postupno napustio ortodoksniju Freudovu teoriju nagona i snažnije se usmjerio prema humanističkoj etici, ljubavi, produktivnosti i mogućnosti zdravijega društva.

Unatoč prekidu neposredne suradnje s Institutom, Frommov doprinos ostao je važan za razumijevanje psiholoških temelja autoritarnosti, konformizma i društvene integracije.

11.2. Povezivanje Marxa i Freuda

Marx i Freud polaze od različitih razina analize.

Marx proučava:

- način proizvodnje
- vlasništvo
- klasne odnose
- rad i otuđenje
- ideologiju
- povijesne promjene društva

Freud proučava:

- nesvjesne procese
- nagone
- potiskivanje
- unutarnje sukobe
- rano djetinjstvo
- oblikovanje osobnosti

Fromm smatra da nijedna od tih perspektiva sama nije dovoljna.

Marxova teorija može objasniti društveni položaj pojedinca i objektivne odnose moći, ali ne objašnjava neposredno zašto ljudi katkad prihvaćaju političke pokrete koji ograničavaju njihovu slobodu ili djeluju protiv njihovih materijalnih interesa.

Psihoanaliza može objasniti strahove, unutarnje sukobe i potrebu za autoritetom, ali može zanemariti društvene i povijesne uvjete u kojima se osobnost oblikuje.

Fromm zato polazi od toga da čovjek ima određene temeljne potrebe, ali načini njihova zadovoljavanja ovise o društvenoj organizaciji.

Potreba za pripadanjem može se, primjerice, zadovoljiti:

- ljubavlju i solidarnošću
- ravnopravnim sudjelovanjem u zajednici
- podređivanjem autoritetu
- konformizmom
- nacionalističkom identifikacijom
- neprijateljstvom prema vanjskoj skupini

Društvo ne stvara ljudske potrebe ni iz čega, ali snažno oblikuje njihove sadržaje i načine izražavanja.

11.3. Društveni karakter

Jedan od središnjih Frommovih pojmova jest **društveni karakter**.

Društveni karakter označava skup relativno trajnih karakternih obilježja zajedničkih velikom dijelu pripadnika određenoga društva ili društvene skupine.

To ne znači da svi pojedinci imaju jednaku osobnost. Svaka osoba ima vlastitu biografiju, temperament i posebna iskustva. Međutim, ljudi koji odrastaju u sličnim obiteljskim odnosima, obrazovnim ustanovama i uvjetima rada mogu razviti slične načine osjećanja, mišljenja i djelovanja.

Društveni karakter povezuje društvenu strukturu i ponašanje pojedinca.

Društveni se poredak ne može trajno održavati samo vanjskom prisilom. Sustav je stabilniji kada ljudi žele činiti ono što se od njih društveno očekuje.

Društveni karakter tako pretvara vanjske društvene zahtjeve u unutarnje sklonosti pojedinca.

Društvo utemeljeno na tržištu i konkurenciji može, primjerice, poticati razvoj osoba koje:

- vlastitu vrijednost procjenjuju prema uspjehu
- neprestano uspoređuju sebe s drugima
- vlastite sposobnosti oblikuju prema potražnji
- sigurnost traže u zaradi i društvenom statusu
- druge ljude doživljavaju kao konkurente ili korisne kontakte

Pojedinac tada ne mora osjećati da ga netko izravno prisiljava na natjecanje. Natjecanje može doživljavati kao potpuno prirodan i osoban način života.

11.4. Obitelj kao posrednik društva

Fromm obitelj ne promatra samo kao privatni prostor osjećaja i osobnih odnosa. Obitelj je i važan posrednik između društva i osobnosti.

Roditelji djeci ne prenose samo svjesna pravila. Prenose i strahove, očekivanja, odnose prema autoritetu i obrasce ponašanja karakteristične za društvo u kojem žive.

Obitelj može poticati:

- poslušnost ili samostalnost
- natjecanje ili suradnju
- poštovanje ili strah
- otvorenost ili rigidnost
- prihvatanje različitosti ili strogo prilagođavanje

Ako društvo počiva na snažnoj hijerarhiji, slični se odnosi mogu oblikovati i u obitelji. Dijete može naučiti podređivati se moćnijima, a istodobno svoju nesigurnost nadoknađivati dominacijom nad slabijima.

Time obitelj sudjeluje u prenošenju društvenih odnosa na strukturu osobnosti.

11.5. Proturječje moderne slobode

Moderna su društva oslobodila pojedinca mnogih tradicionalnih veza.

U tradicionalnom društvu položaj čovjeka bio je snažno određen:

- rođenjem
- staležom
- obitelji
- religijom
- lokalnom zajednicom
- naslijeđenim zanimanjem

Razvoj kapitalizma, tržišta i političkih prava proširio je prostor individualnoga izbora. Pojedinac je stekao veću mogućnost odlučivanja o zanimanju, političkim uvjerenjima, mjestu života i osobnim odnosima.

Fromm, međutim, upozorava da nestanak tradicionalnih veza ne proizvodi samo slobodu. Može proizvesti i:

- osjećaj izolacije
- nesigurnost
- gubitak pripadanja
- strah od pogrešnog izbora
- osjećaj nemoći pred tržištem i društvom
- teret osobne odgovornosti

Pojedinac može biti pravno slobodan, a istodobno društveno nemoćan i emocionalno izoliran.

Sloboda zato ima proturječan karakter: oslobađa od starih autoriteta, ali može proizvesti potrebu za novim oblicima sigurnosti i podređivanja.

11.6. Sloboda od i sloboda za

Fromm razlikuje **slobodu od** i **slobodu za**.

Sloboda od

Sloboda od označava oslobađanje od vanjske prisile, tradicionalnoga autoriteta i unaprijed određenih životnih uloga.

Ona uključuje slobodu od:

- političke samovolje
- naslijeđene društvene podređenosti
- vjerske prisile
- obiteljskoga autoritarizma
- zabrane osobnoga izbora
- nametnutoga životnog puta

Ta je sloboda nužna, ali sama nije dovoljna.

Sloboda za

Sloboda za označava sposobnost pojedinca da autonomno djeluje, razvija vlastite potencijale i povezuje se s drugim ljudima bez podređivanja.

Ona podrazumijeva:

- samostalno mišljenje
- odgovornost
- stvaralaštvo
- ljubav
- solidarnost
- smisleno sudjelovanje u zajednici

Pojedinac može biti oslobođen izravne prisile, a ipak ne raspolagati psihološkim i društvenim uvjetima za autonoman život.

Kada sloboda od nije povezana sa slobodom za, sloboda se može doživjeti kao usamljenost i nemoć.

11.7. Bijeg od slobode

U djelu *Bijeg od slobode* Fromm analizira načine na koje ljudi pokušavaju pobjeći od tjeskobe povezane sa samostalnošću.

Sloboda zahtijeva odlučivanje, odgovornost i prihvaćanje nesigurnosti. Kada se pojedinac osjeća izolirano i nemoćno, može se odreći autonomije u zamjenu za osjećaj sigurnosti.

Fromm razlikuje tri glavna mehanizma bijega:

1. autoritarnost
2. destruktivnost
3. automatski konformizam

11.8. Autoritarnost

Autoritarnost je odnos u kojem pojedinac pokušava prevladati vlastitu nemoć spajanjem s vanjskom silom.

Fromm razlikuje dvije povezane tendencije:

- potrebu za podređivanjem jačemu
- potrebu za dominacijom nad slabijim

Pojedinac se može odreći vlastite odgovornosti i postati dijelom autoriteta koji doživljava kao snažan i nepogrešiv. Istodobno može tražiti mogućnost nadzora, iskorištavanja ili ponižavanja onih koji se nalaze ispod njega u društvenoj hijerarhiji.

Autoritarna osoba tako se divi moći iznad sebe i primjenjuje moć prema onima koji su slabiji.

Takva struktura pomaže objasniti privlačnost fašističkoga vođe. Pojedinac se podređuje vođi, ali identifikacijom s njime stječe osjećaj da i sam sudjeluje u njegovoj moći.

11.9. Destruktivnost

Destruktivnost je pokušaj prevladavanja nemoći uklanjanjem onoga što izaziva strah, zavist ili osjećaj manje vrijednosti.

Može biti usmjerena prema:

- pojedincima
- političkim protivnicima
- manjinskim skupinama
- simbolima različitosti

- vlastitoj osobnosti i životu

Fromm destruktivnost ne objašnjava samo prirođenom agresivnošću. Ona se može razviti iz dugotrajnoga iskustva nemoći, izolacije i osujećenosti.

Ako osoba nije sposobna uspostaviti produktivnu povezanost sa svijetom, može pokušati ukloniti ono što ne može podnijeti ili kontrolirati.

11.10. Automatski konformizam

Automatski konformizam posebno je važan za razumijevanje modernoga demokratskog društva.

Pojedinac formalno ostaje slobodan. Nitko mu ne mora izravno naređivati što treba misliti, željeti, odijevati ili osjećati.

Ipak, on može prihvatiti upravo onu osobnost koju društvo očekuje.

Počinja misliti, osjećati i željeti ono što se smatra normalnim, prihvatljivim i uspješnim. Razlika između vlastitoga stava i društvenoga očekivanja postupno nestaje.

Pojedinac se može snažno prilagođavati:

- mišljenju većine
- profesionalnim zahtjevima
- tržišnim trendovima
- medijskim uzorima
- standardima uspjeha
- poželjnim životnim stilovima

pritom vjerujući da djeluje potpuno samostalno.

Automatski konformizam pokazuje da nesloboda ne mora imati oblik zabrane. Može se pojaviti kao dobrovoljno prihvaćanje društvenih obrazaca koje osoba doživljava kao vlastite.

11.11. Autoritarni karakter i fašizam

Fromm fašizam ne objašnjava samo gospodarskom krizom ili političkom propagandom.

Gospodarske i političke okolnosti stvaraju nesigurnost, ali način na koji pojedinci reagiraju ovisi i o njihovoj karakternoj strukturi.

Autoritarni pokret nudi:

- snažnoga vođu
- jasnu hijerarhiju
- osjećaj pripadanja
- jednostavne odgovore
- vanjskoga neprijatelja
- identifikaciju s kolektivnom moći

Pojedinac se odriče dijela autonomije, ali dobiva sigurnost, identitet i osjećaj sudjelovanja u nečemu većem od sebe.

Politička dominacija tako ima i emocionalne temelje. Ljudi mogu podržavati autoritarni poredak zato što on zadovoljava njihove potrebe za pripadanjem, sigurnošću i sudjelovanjem u moći.

11.12. Otuđenje i tržišna orijentacija

Fromm preuzima Marxov pojam otuđenja, ali ga proširuje izvan područja rada.

Otuđenje se može pojaviti u odnosu prema:

- radu
- proizvodima
- drugim ljudima
- vlastitim osjećajima
- vlastitim sposobnostima
- vlastitoj osobnosti

Čovjek vlastite sposobnosti može doživljavati kao robu koju treba uspješno ponuditi na tržištu.

Njegovo temeljno pitanje više nije samo:

Tko sam i što mogu razviti?

nego:

Kakav trebam biti da bih bio prihvaćen, poželjan i uspješan?

Pojedinac pokušava djelovati:

- privlačno
- prilagodljivo
- komunikativno
- samouvjereno
- konkurentno
- tržišno poželjno

Identitet postaje promjenjiva prezentacija prilagođena očekivanjima drugih.

Fromm to naziva **tržišnom orijentacijom karaktera**. Osoba sebe doživljava kao robu čija vrijednost ovisi o potražnji.

11.13. Druge neproaktivne orijentacije

Uz tržišnu orijentaciju Fromm opisuje i druge neproaktivne karakterne obrasce.

Receptivna orijentacija

Osoba očekuje da sve dobro dođe izvana. Ljubav, znanje, sigurnost i rješenja treba dobiti od drugih.

Izrabljivačka orijentacija

Osoba vjeruje da ono što joj treba mora uzeti od drugih silom, pritiskom, manipulacijom ili lukavstvom.

Zgrtačka orijentacija

Sigurnost se traži u posjedovanju, čuvanju i kontroli. Promjena se doživljava kao prijetnja, a davanje kao gubitak.

Te se orijentacije mogu preklapati i različito izražavati u pojedinim društvenim uvjetima.

11.14. Produktivna orijentacija

Nasuprot neproduktivnim orijentacijama Fromm postavlja **produktivnu orijentaciju**.

Produktivnost ovdje ne znači gospodarsku učinkovitost niti sposobnost proizvodnje što veće količine dobara.

Ona označava sposobnost čovjeka da vlastite snage ostvaruje na autonoman, stvaralački i društveno povezan način.

Produktivna osoba sposobna je:

- samostalno misliti
- stvarati
- voljeti
- smisleno raditi
- povezivati se bez podređivanja
- poštovati vlastitu i tuđu individualnost

Produktivan odnos prema svijetu nije ni pasivno primanje ni dominacija. To je aktivno sudjelovanje uz očuvanje slobode svih uključenih.

11.15. Ljubav kao sposobnost

U djelu *Umijeće ljubavi* Fromm ljubav ne prikazuje prvenstveno kao osjećaj koji se čovjeku spontano dogodi.

Ljubav je sposobnost i praksa koja zahtijeva:

- brigu
- odgovornost
- poštovanje

- poznavanje drugoga
- disciplinu
- strpljenje
- zrelost

Problem modernoga čovjeka nije samo kako pronaći osobu koju će voljeti, nego kako razviti vlastitu sposobnost za ljubav.

Tržišna logika može prodrijeti i u intimne odnose. Ljudi sebe i druge procjenjuju kao skup poželjnih osobina, a partnerski odnos zamišljaju kao razmjenu približno jednakih vrijednosti.

Fromm razlikuje ljubav od posjedovanja. Voljeti ne znači kontrolirati drugoga, ali ni izgubiti vlastitu individualnost u odnosu.

Zrela ljubav povezuje bliskost i autonomiju.

11.16. Imati ili biti

U djelu *Imati ili biti?* Fromm razlikuje dva načina postojanja.

Način imati

U načinu imati identitet se gradi preko posjedovanja.

Osoba kaže:

- imam znanje
- imam položaj
- imam ugled
- imam partnera
- imam uvjerenje

Sigurnost traži u vlasništvu, kontroli i zadržavanju.

Čak se i znanje može doživljavati kao vlasništvo. Student prikuplja informacije kako bi pokazao da ih posjeduje, umjesto da učenjem mijenja vlastito razumijevanje svijeta.

Način biti

Način biti označava aktivan, stvaralački i otvoren odnos prema svijetu.

Naglasak je na:

- iskustvu
- učenju
- stvaralaštvu
- dijeljenju
- ljubavi
- sudjelovanju

- osobnom razvoju

Fromm ne tvrdi da čovjek može živjeti bez materijalnih dobara. Problem nastaje kada posjedovanje postane glavni temelj identiteta, sigurnosti i društvene vrijednosti.

11.17. Zdravo društvo

Fromm odbacuje pretpostavku da je društvo zdravo samo zato što mu se većina ljudi uspješno prilagođava.

Moguće je da društvo proizvodi široko rasprostranjene oblike otuđenja, tjeskobe i konformizma, ali da se oni smatraju normalnima zato što ih dijeli velik broj ljudi.

Prilagođenost sama po sebi nije dokaz psihološkoga zdravlja.

Fromm zato govori o mogućnosti **društvene patologije**.

Društvo treba procjenjivati prema tome omogućuje li ljudima:

- sigurnost bez podređivanja
- pripadanje bez gubitka individualnosti
- smislen rad
- samostalno mišljenje
- ljubav
- stvaralaštvo
- demokratsko sudjelovanje

Zdravo društvo nije društvo bez sukoba, nego društvo koje temeljne ljudske potrebe zadovoljava bez nepotrebne dominacije, otuđenja i konformizma.

11.18. Kritike Frommova pristupa

Frommov je rad bio vrlo utjecajan, ali je izazvao i brojne kritike.

Najčešći prigovori odnose se na:

- široku uporabu pojma ljudske prirode
- teškoće empirijskog određivanja zdravoga društva
- snažnu normativnost humanističke etike
- opasnost da se produktivni i neproduktivni životni oblici podijele previše jednostavno
- udaljavanje od Freudove teorije nagona
- podcjenjivanje dubine nesvjesnih sukoba
- sklonost teorijski širokim, ali moralno privlačnim formulacijama

Horkheimer, Adorno i Marcuse smatrali su da Fromm prerano ublažava Freudovu negativnu sliku unutarnjih sukoba i nudi suviše određenu sliku zdrave osobnosti.

Frommova trajna vrijednost ipak je u tome što je pokazao da se društvena dominacija mora analizirati i u emocionalnom životu, karakteru i svakodnevnim odnosima.

11.19. Najvažnija djela

Bijeg od slobode

Analiza proturječnoga iskustva moderne slobode i mehanizama autoritarnosti, destruktivnosti i automatskog konformizma.

Čovjek za sebe

Razvoj humanističke etike i razlikovanje produktivnih i neproduktivnih karakternih orijentacija.

Zdravo društvo

Analiza otuđenja, društvenoga karaktera i uvjeta društva koje potiče ljudski razvoj.

Umijeće ljubavi

Prikaz ljubavi kao aktivne sposobnosti utemeljene na brizi, odgovornosti, poštovanju i poznavanju drugoga.

Imati ili biti?

Kritika načina života usmjerenoga na posjedovanje i razlikovanje imanja i bivanja.

11.20. Frommov poseban doprinos

Frommov doprinos može se sažeti ovako:

1. povezao je Marxovu društvenu teoriju i Freudovu psihoanalizu
2. razvio je pojam društvenoga karaktera
3. pokazao je emocionalne i karakterne temelje autoritarnosti
4. razlikovao je slobodu od vanjske prisile i pozitivnu sposobnost slobodnoga života
5. analizirao je autoritarnost, destruktivnost i automatski konformizam
6. proširio je pojam otuđenja na osobnost i intimne odnose
7. razvio je kritiku tržišne orijentacije karaktera
8. društvenu kritiku povezao je s ljubavlju, produktivnošću i idejom zdravoga društva

12. Franz Neumann: nacizam, pravo i struktura političke moći

12.1. Neumannovo mjesto u Frankfurtskoj školi

Franz Leopold Neumann bio je pravnik, politički teoretičar i sociolog čiji se rad usredotočuje na državu, pravo, kapitalizam i nacionalsocijalizam.

Za razliku od Horkheimera i Adorna, koji više pozornosti posvećuju filozofiji razuma i kulturnoj dominaciji, te Fromma, koji analizira strukturu osobnosti, Neumann istražuje konkretne institucije i centre političke moći.

Njegova temeljna pitanja glase:

- kako se politička vlast stvarno organizira
- kakvu funkciju ima pravo
- kako se povezuju država i gospodarski interesi
- što se događa kada opći zakoni prestanu ograničavati vlast
- je li nacistička Njemačka bila jedinstvena država ili sustav suparničkih centara moći

Neumann je djelovao u egzilskom krugu Instituta. Tijekom Drugoga svjetskog rata radio je s Herbertom Marcuseom i Ottom Kirchheimerom u američkoj službi za strateške analize, proučavajući političku i gospodarsku strukturu nacističke Njemačke.

Njegovo najpoznatije djelo *Behemoth: Struktura i praksa nacionalsocijalizma* jedna je od najvažnijih političko-socioloških analiza nacističkoga režima nastalih tijekom rata.

12.2. Zašto Behemoth?

Naziv *Behemoth* preuzet je iz biblijske i političko-filozofijske tradicije.

Thomas Hobbes nazivom Behemoth označavao je građanski rat, nered i raspad političkoga autoriteta, dok je Levijatan predstavljao snažnu državu koja uspostavlja poredak.

Izborom naslova Neumann izražava svoju temeljnu tezu: nacistička Njemačka nije bila samo savršeno centralizirana i potpuno uređena totalitarna država.

Iza službene slike jedinstva postojao je sustav:

- konkurentskih blokova moći
- preklapajućih nadležnosti
- osobnih zapovijedi
- izvanpravnih odluka
- institucionalnih sukoba
- političkoga nasilja

Nacizam je uništio liberalnu pravnu državu, ali je nije zamijenio stabilnim sustavom općih pravila. Umjesto vladavine prava uspostavljena je vladavina političke odluke, iznimke i terora.

12.3. Je li nacistički poredak bio država?

Neumann postavlja pitanje može li se nacistički poredak u punom smislu uopće nazvati državom.

Moderna pravna država podrazumijeva:

- opće zakone
- uređene nadležnosti

- relativno stabilne institucije
- predvidljive postupke
- razlikovanje javne vlasti i privatnih interesa
- ograničavanje samovolje

Nacistički režim sustavno je razarao te elemente.

Zakoni nisu ograničavali vlast. Führerova volja postajala je izvor prava. Policija, SS, nacistička stranka, ministarstva i posebni povjerenici raspolagali su preklapajućim ovlastima.

Institucionalna neuređenost ipak nije značila odsutnost represivne moći. Režim je mogao istodobno biti pravno nepredvidljiv i iznimno učinkovit u progonu, ratu i uništavanju protivnika.

Neumann zato nacizam ne opisuje samo kao pretjerano snažnu državu. Vidi ga i kao razaranje univerzalne pravne strukture države.

12.4. Četiri bloka moći

Neumann razlikuje četiri glavna bloka moći:

1. nacističku stranku
2. državnu birokraciju
3. vojsku
4. monopolistički kapital

Ti blokovi nisu činili potpuno jedinstvenu organizaciju.

Povezivali su ih zajednički interesi:

- uništenje demokracije
- suzbijanje radničkoga pokreta
- antikomunizam
- teritorijalno širenje
- održavanje društvene hijerarhije
- ratna mobilizacija

Istodobno su se natjecali za:

- politički utjecaj
- resurse
- nadležnosti
- pristup Hitleru
- kontrolu nad radom i proizvodnjom
- koristi od osvajanja

Hitlerova vlast nije nužno uklanjala sukobe među tim blokovima. Mogla ih je održavati i iskorištavati kako nijedan centar moći ne bi postao potpuno samostalan.

12.5. Nacistička stranka

Nacistička je stranka osiguravala:

- političku ideologiju
- masovnu mobilizaciju
- propagandu
- nadzor stanovništva
- organizaciju progona
- kadrovsku kontrolu
- vezu vođe i političke mase

Stranka je preko brojnih organizacija prodirala u rad, obrazovanje, kulturu, mladež i svakodnevni život.

Njezina moć nije proizlazila samo iz formalnih ovlasti. Počivala je i na mogućnosti označavanja neprijatelja, političkom pritisku i blizini vođi.

12.6. Državna birokracija

Nacistički režim nije ukinuo postojeću državnu upravu.

Ministarstva, sudovi, stručne službe i administracija nastavili su obavljati brojne poslove. Režim je ovisio o njihovu znanju, evidencijama i organizacijskim sposobnostima.

Međutim, birokracija više nije bila podređena stabilnim općim zakonima. Njezine su se ovlasti preklapale sa stranačkim, policijskim i posebnim aparatima.

Tako je nastala kombinacija administrativne preciznosti i pravne nesigurnosti.

Uprava je mogla vrlo učinkovito provoditi odluke, ali nije postojala neovisna pravna norma koja bi ograničavala njihov sadržaj.

12.7. Vojska

Vojska je predstavljala poseban centar moći zbog:

- kontrole nad vojnim znanjem
- društvenoga prestiža
- tradicije
- uloge u ponovnom naoružavanju
- povezanosti s industrijom
- važnosti za teritorijalno širenje

Odnos vojske i stranke nije uvijek bio skladan. Dio tradicionalnoga vojnog vodstva s nepovjerenjem je gledao na nacistički radikalizam.

Ipak, zajednički interesi u ponovnom naoružavanju, antikomunizmu, revanšizmu i osvajanju omogućili su dugotrajnu suradnju.

12.8. Monopolistički kapital

Neumann odbacuje pojednostavljenu tvrdnju da je nacizam bio samo oruđe velikih kapitalista.

Velika industrija nije potpuno upravljala režimom, ali je imala velike koristi od:

- uništenja neovisnih sindikata
- zabrane štrajkova
- državnih narudžbi
- militarizacije
- teritorijalnoga širenja
- prisilnoga rada
- uklanjanja političke ljevice

Privatno vlasništvo nad velikim poduzećima uglavnom je sačuvano. Poduzetnici su zadržali gospodarsku moć, ali su djelovali unutar politički usmjerene ratne ekonomije.

Odnos režima i krupnoga kapitala zato nije bio jednostavan odnos gospodara i poslušnoga sredstva. Bio je riječ o savezu moćnih aktera koji su imali zajedničke, ali i međusobno suprotstavljene interese.

12.9. Politički monopol i institucionalna konkurencija

Nacistički režim uništio je politički pluralizam, ali nije stvorio potpuno jedinstvenu upravnu strukturu.

Postojao je monopol režima nad političkom vlašću, dok su se unutar režima različiti aparati natjecali za utjecaj.

Sustav se:

- ideološki prikazivao kao potpuno jedinstven
- institucionalno temeljio na preklapanju nadležnosti
- javno pozivao na red
- praktično oslanjao na iznimke i osobne odluke
- zahtijevao potpunu poslušnost
- poticao konkurenciju podređenih aparata

Institucionalni kaos mogao je jačati vođu jer je konačna odluka ovisila o njegovoj volji.

Neumann tako pokazuje da diktatura ne mora značiti administrativnu skladnost. Konkurencija unutar režima može postati jednim od mehanizama njegove radikalizacije.

12.10. Uništenje vladavine prava

Za Neumanna pravo nije samo tehnički sustav propisa.

Opći zakon:

- ograničava samovolju

- stvara predvidljivost
- određuje nadležnosti
- omogućuje pravnu zaštitu
- barem formalno jednako uređuje položaj pojedinaca

Liberalno pravo može štititi postojeće društvene nejednakosti, ali može pružiti i određen prostor zaštite od neposredne političke samovolje.

Nacistički režim uništio je upravo općenitost prava.

Pravni položaj pojedinca ovisio je o:

- rasnom određenju
- političkoj podobnosti
- društvenom položaju
- odluci policijskoga ili stranačkog aparata

Progon Židova i drugih skupina nije bio samo povremeno kršenje pravnoga poretka. Isključivanje dijela stanovništva iz pravne zajednice postalo je temeljnom praksom režima.

12.11. Organizacijska racionalnost i iracionalni ciljevi

Nacistički je režim povezivao iznimnu organizacijsku učinkovitost s duboko iracionalnim i zločinačkim ciljevima.

Bio je organizacijski racionalan u:

- proizvodnji
- naoružanju
- upravi
- nadzoru
- propagandi
- ratovanju
- progonu

Njegovi su ciljevi uključivali:

- rasnu dominaciju
- teritorijalno osvajanje
- progon i istrebljenje
- uništenje političkih protivnika
- potpuno podređivanje pojedinca režimu

To pokazuje da učinkovitost nije jednaka društvenoj razumnosti.

Sustav može biti vrlo učinkovit u ostvarivanju destruktivnih ciljeva.

12.12. Propaganda i antisemitizam

Neumann nacističku ideologiju ne smatra samo skupom pogrešnih vjerovanja.

Propaganda ima političke funkcije:

- povezuje različite društvene skupine
- prikriva njihove međusobne sukobe
- stvara zajedničkoga neprijatelja
- usmjerava društveno nezadovoljstvo
- opravdava represiju
- mobilizira stanovništvo

Antisemitizam omogućuje da se složeni društveni problemi personificiraju u izmišljenom neprijatelju.

Umjesto analize gospodarskih i političkih odnosa, društvu se nudi skupina navodno odgovorna za kapitalizam, komunizam, kulturne promjene, rat i nacionalno poniženje.

Protuslovnost tih optužbi nije nužno smanjivala njihovu političku učinkovitost. Funkcija stereotipa nije bila logička dosljednost, nego proizvodnja neprijatelja i usmjeravanje agresije.

12.13. Nacizam i kapitalizam

Neumann nacizam povezuje s razvojem kapitalizma, ali ga ne svodi na neposrednu posljedicu ekonomije.

Privatno vlasništvo, profit i velika poduzeća nastavili su postojati, ali su tržišni procesi sve snažnije podređivani:

- ratnoj proizvodnji
- državnim odlukama
- političkim prioritetima
- osvajanju
- prisilnoj raspodjeli rada i resursa

Nacizam je omogućio očuvanje privatne gospodarske moći u okviru diktatorskoga i militariziranoga političkog poretka.

Time Neumann pokazuje da kapitalizam može postojati i bez liberalne demokracije.

Privatno vlasništvo i tržišni odnosi sami po sebi ne jamče političku slobodu, pluralizam i vladavinu prava.

12.14. Snage Neumannove analize

Neumannova je analiza važna jer:

1. pokazuje da totalitarni režim ne mora biti potpuno monolitan
2. povezuje državu, gospodarstvo, pravo, vojsku, ideologiju i represiju
3. razlikuje službenu sliku jedinstva od stvarne konkurencije aparata
4. upozorava na važnost općega prava kao zaštite od samovolje
5. pokazuje povezanost autoritarne vlasti i privatnih gospodarskih interesa
6. objašnjava kako institucionalna neuređenost može služiti koncentraciji političke moći

12.15. Kritike Neumannove analize

Neumannovoj su analizi upućeni i važni prigovori.

Pojedini autori smatraju da je:

- podcijenio Hitlerovu sposobnost ideološkoga i političkog usmjeravanja režima
- pretjerano naglasio sukobe među blokovima moći
- nedovoljno razradio samostalnu snagu rasističke ideologije
- antisemitizam previše tumačio prema njegovoj političkoj funkciji
- nedovoljno predvidio radikalizaciju prema genocidu
- precijenio neuređenost režima u odnosu na njegovu zajedničku ideološku usmjerenost

Kasnija istraživanja pokazala su da institucionalna konkurencija i ideološko jedinstvo nisu bili međusobno isključivi. Sukobi među aparatima mogli su poticati sve radikalnije djelovanje u smjeru vođinih ciljeva.

Ipak, *Behemoth* ostaje iznimno važan jer pokazuje da se nacistički režim ne može potpuno razumjeti kao jedinstven i hijerarhijski savršeno uređen stroj.

12.16. Suvremena aktualnost

Neumannova analiza omogućuje postavljanje pitanja važnih i za suvremena društva:

- što se događa kada izvršna vlast potkopava opće zakone
- kako se politička moć povezuje s velikim gospodarskim interesima
- mogu li formalne institucije opstati dok se njihova autonomija prazni
- kako djeluju paralelni centri moći
- kako se proizvode unutarnji i vanjski neprijatelji
- može li nejasna podjela nadležnosti povećati ovisnost o političkom vođi

Autoritarizam se ne mora uvijek razvijati trenutačnim ukidanjem svih institucija.

Može nastajati njihovim:

- postupnim pražnjenjem
- selektivnim korištenjem
- podređivanjem osobnoj vlasti
- međusobnim sukobljavanjem
- zamjenjivanjem općih pravila političkim iznimkama

12.17. Najvažnija djela

[Behemoth: Struktura i praksa nacionalsocijalizma](#)

Najvažnije Neumannovo djelo, u kojem nacističku Njemačku prikazuje kao sustav konkurentskih blokova moći, razaranja pravne države, terora i politički organiziranoga kapitalizma.

Radovi o vladavini prava

U ranijim radovima Neumann analizira odnos pravne forme, političke vlasti, demokracije i društvenih interesa.

Ratne analize nacističke Njemačke

Tijekom rada za američke institucije izrađivao je analize nacističkoga gospodarstva, političkih institucija i mogućnosti poslijeratne demokratizacije Njemačke.

12.18. Neumannov poseban doprinos

Neumannov doprinos može se sažeti ovako:

1. razvio je političko-sociološku analizu nacističkoga režima
2. osporio je sliku nacizma kao potpuno monolitne države
3. analizirao je odnos stranke, birokracije, vojske i krupnoga kapitala
4. pokazao je političku važnost općega prava
5. razlikovao je monopol vlasti od institucionalne jedinstvenosti
6. povezao je kapitalizam, autoritarnost i razaranje demokratskih institucija
7. pokazao je razliku između organizacijske učinkovitosti i društvene racionalnosti
8. razvio je pojmove primjenjive na analizu suvremenih autoritarnih tendencija

13. Walter Benjamin: umjetnost, tehnička reprodukcija i povijest poraženih

13.1. Benjaminov položaj prema Frankfurtskoj školi

Walter Benjamin zauzima poseban položaj u odnosu na Institut za društvena istraživanja.

Nije bio njegov stalni član na isti način kao Horkheimer, Adorno, Pollock ili Löwenthal. Bio je samostalan filozof, književni kritičar i teoretičar kulture, ali je održavao bliske intelektualne veze s Adornom i drugim autorima povezanim s Institutom.

Institut je financijski podupirao dio njegova rada, objavljivao njegove tekstove i poslije čuvao njegovo intelektualno nasljeđe.

Benjaminovo mišljenje povezuje:

- marksizam
- židovsku teološku tradiciju
- njemački romantizam
- književnu kritiku
- teoriju jezika
- analizu kapitalizma
- proučavanje fotografije i filma
- iskustvo modernoga grada

Zbog toga ga nije moguće svesti na jednu teorijsku školu.

13.2. Fragment i montaža

Benjamin rijetko gradi zatvoren teorijski sustav.

Njegovi tekstovi često imaju oblik:

- kratkih eseja
- fragmenata
- citata
- povijesnih slika
- aforizama
- komentara kulturnih predmeta
- montaže različitih izvora

Takav stil nije samo književni ukras.

Benjamin smatra da linearna povijesna pripovijest može prikriti prekide, sukobe i potisnuta iskustva. Umjesto da sve činjenice uklopi u jednu priču o napretku, on ih postavlja jedne uz druge kako bi među njima nastala nova kritička veza.

Najvažniji primjer toga postupka jest nedovršeni projekt o pariškim pasažima. U njemu prikuplja citate, reklame, opise robe, arhitekture, mode, prometa i svakodnevice kako bi preko fragmenata prikazao društvenu strukturu 19. stoljeća.

13.3. Pariz i kapitalistička modernost

Benjamin u Parizu 19. stoljeća vidi jedan od glavnih prostora oblikovanja modernoga potrošačkog iskustva.

Proučava:

- trgovačke pasaže
- robne kuće
- izloge
- reklame
- modu
- svjetske izložbe
- gradske ulice
- promet
- gomilu
- arhitekturu
- kolekcionarstvo
- prostituciju

Pasaži su natkrivene trgovačke ulice u kojima roba postaje izložena pogledu prolaznika.

U njima se povezuju arhitektura, trgovina, tehnologija i fantazija. Roba nije samo predmet uporabe. Dobiva sjaj, simboličku privlačnost i obećanje drukčijega života.

Grad tako postaje prostor u kojem kapitalizam organizira ne samo proizvodnju i prodaju nego i ljudske želje, opažanje i snove.

13.4. Robni fetišizam i fantazmagorija

Benjamin preuzima Marxov pojam robnoga fetišizma.

U kapitalizmu roba prikriva društvene odnose rada i proizvodnje iz kojih je nastala. Gotov predmet pojavljuje se kao da vlastitu vrijednost posjeduje sam po sebi.

Benjamin problem proširuje pojmom **fantazmagorije**.

Fantazmagorija označava svijet robe koji se pojavljuje kao očaravajuća i samostalna stvarnost.

Izlozi, reklame, moda i svjetske izložbe pretvaraju kapitalistički razvoj u spektakl.

Pritom se prikrivaju:

- uvjeti rada
- klasne nejednakosti
- siromaštvo
- kolonijalno podrijetlo robe
- društveni i prirodni troškovi proizvodnje

Potrošač vidi sjaj proizvoda, ali ne vidi odnose rada i moći sadržane u njemu.

13.5. Flâneur

Jedan od najpoznatijih Benjaminovih likova modernosti jest **flâneur**, gradski šetač i promatrač.

Flâneur se kreće gradom bez neposrednoga praktičnog cilja. Promatra izloge, ljude, arhitekturu i ritam ulice.

On je istodobno:

- dio gomile
- promatrač gomile
- potencijalni potrošač
- tumač urbanoga života
- čovjek koji se opire potpunoj funkcionalizaciji vremena

Flâneur predstavlja mogućnost sporijega i pažljivijega promatranja modernoga grada.

Njegova je sloboda ipak proturječna. On se kreće svijetom robe i tržišta te je istodobno promatrač i dio onoga što promatra.

S razvojem velikih robnih kuća, ubrzanjem prometa i funkcionalizacijom gradskoga života prostor flâneura postupno se sužava.

13.6. Velegrad, šok i promjena percepcije

Moderni grad izlaže pojedinca velikoj količini podražaja:

- prometu
- buci
- reklamama
- gomili
- brzini
- novčanim transakcijama
- naglim promjenama prizora

Benjamin pojam šoka povezuje s promjenom ljudske percepcije.

Čovjek više nema vremena svako iskustvo duboko obraditi. Razvija brže, obrambene i fragmentiranije načine opažanja.

Fotografija i film odgovaraju takvu iskustvu jer se temelje na:

- promjeni kadra
- montaži
- rezovima
- povećavanju
- usporavanju
- iznenadnim perspektivama

Tehnologija zato ne mijenja samo sadržaj koji promatramo. Mijenja i način na koji opažamo svijet.

13.7. Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije

U eseju *Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije* Benjamin analizira promjenu položaja umjetnosti kada se djelo može masovno umnožavati fotografijom i filmom.

Tradicionalno umjetničko djelo bilo je povezano s:

- izvornikom
- jedinstvenim mjestom
- tradicijom
- obredom
- autoritetom
- fizičkom prisutnošću

Tehnička reprodukcija omogućuje da se djelo izdvoji iz izvornoga prostora i postane dostupno velikom broju ljudi.

Benjamin taj proces ne tumači samo kao kulturno propadanje. U njemu vidi istodobno gubitak tradicionalnoga autoriteta i otvaranje novih demokratskih i političkih mogućnosti.

13.8. Aura

Pojam **aure** označava jedinstvenu prisutnost umjetničkoga djela u određenom vremenu i prostoru.

Aura je povezana s:

- autentičnošću
- neponovljivošću
- udaljenošću
- tradicijom
- autoritetom izvornika
- obrednim podrijetlom djela

Promatranje izvornoga djela na povijesnom mjestu razlikuje se od gledanja njegove reprodukcije.

Tehnička reprodukcija slabi auru jer odvaja djelo od jedinstvenoga mjesta i omogućuje njegovo neograničeno umnažanje.

Gubitak aure ipak nije samo negativan.

Može:

- učiniti umjetnost dostupnijom
- oslabiti elitističku udaljenost
- povećati sudjelovanje publike
- prekinuti tradicionalni autoritet
- otvoriti prostor novim oblicima političke umjetnosti

Benjamin je prema novim medijima zato otvoreniji od Adorna, premda je svjestan i mogućnosti propagande i tržišne manipulacije.

13.9. Kultna i izložbena vrijednost

Benjamin razlikuje kultnu i izložbenu vrijednost umjetničkoga djela.

Kultna vrijednost

Kultna vrijednost povezana je s obrednom, religijskom i tradicionalnom funkcijom.

Važno je da djelo postoji na određenom mjestu, čak i kada nije dostupno širokoj publici.

Izložbena vrijednost

Izložbena vrijednost povezana je s mogućnošću da djelo bude viđeno, umnožavano i distribuirano.

Fotografija i film snažno povećavaju izložbenu vrijednost.

Umjetničko djelo sve manje počiva na jedinstvenoj prisutnosti, a sve više na cirkulaciji među publikom.

Ta promjena može demokratizirati kulturu, ali umjetnost istodobno izložiti tržištu, propagandi i političkoj manipulaciji.

13.10. Fotografija i optički nesvjesno

Fotografija može pokazati detalje koje ljudsko oko u svakodnevnom opažanju ne primjećuje.

Povećavanje, usporavanje i promjena perspektive otkrivaju ono što Benjamin naziva **optički nesvjesnim**.

Kao što psihoanaliza otkriva potisnute psihičke procese, fotografija i film mogu otkriti skrivene strukture pokreta i prostora.

Fotografija zato ne reproducira samo postojeću stvarnost. Ona proizvodi nov način gledanja.

13.11. Film

Film je za Benjamina najvažnija umjetnost tehničke reprodukcije.

Filmski glumac ne nastupa neposredno pred publikom, nego pred kamerom. Izvedba se:

- snima u dijelovima
- ponavlja
- odabire
- montira
- tehnički obrađuje

Film razbija jedinstvo izvedbe i pretvara je u niz odabranih fragmenata.

Publika dobiva mogućnost opažanja iz perspektiva nedostupnih običnom oku:

- krupnim planom
- usporenim pokretom
- promjenom kuta
- montažom
- ponavljanjem

Film tako oblikuje novu percepciju primjerenu iskustvu modernoga društva.

13.12. Rastresena recepcija

Tradicionalno promatranje umjetnosti često se povezuje s koncentracijom i individualnom kontemplacijom.

Film i arhitektura mogu se primati rastreseno, kroz naviku, ponavljanje i kolektivno iskustvo.

Benjamin ne smatra da rastresenost nužno znači samo intelektualni pad. Ona može biti način na koji ljudi usvajaju nove oblike percepcije.

Publika kroz film uči opažati:

- ubrzanje
- promjene perspektive
- montažu
- tehničko posredovanje
- fragmentiranost modernoga iskustva

Rastresena recepcija može razvijati nove sposobnosti, ali istodobno olakšati manipulaciju, propagandu i slabljenje kritičke koncentracije.

13.13. Estetizacija politike

Benjamin fašizam opisuje kao **estetizaciju politike**.

Fašizam masama omogućuje osjećaj pripadanja i sudjelovanja, a da pritom ne mijenja temeljne odnose vlasništva i moći.

Politika postaje spektakl:

- masovnih skupova
- uniformi
- zastava
- koreografiranih pokreta
- monumentalne arhitekture
- filma
- kulta vođe
- simboličkoga jedinstva naroda

Građani dobivaju estetski osjećaj političkoga sudjelovanja, dok stvarna moć ostaje koncentrirana.

Krajnji oblik estetizacije politike jest rat, u kojem se masovna mobilizacija i uništenje prikazuju kao uzvišeno kolektivno iskustvo.

13.14. Politizacija umjetnosti

Nasuprot estetizaciji politike Benjamin postavlja **politizaciju umjetnosti**.

To ne znači da umjetnost treba postati jednostavna politička propaganda.

Politizacija umjetnosti znači uporabu novih umjetničkih postupaka za:

- razotkrivanje društvenih odnosa
- prekidanje pasivne recepcije
- uključivanje publike
- osporavanje tradicionalnoga autoriteta

- promjenu načina opažanja
- otvaranje prostora kolektivnom djelovanju

Fotografija, film, montaža i avangardni postupci mogu prekinuti uobičajene obrasce gledanja i pokazati da je stvarnost moguće vidjeti drukčije.

13.15. Benjamin i Adorno o masovnoj kulturi

Benjamin i Adorno dijele interes za umjetnost, tehnologiju i masovne medije, ali različito procjenjuju njihove mogućnosti.

Benjamin više naglašava da tehnička reprodukcija može:

- demokratizirati kulturu
- oslabiti tradicionalni autoritet
- uključiti široku publiku
- razviti nove oblike percepcije
- omogućiti političku kritiku

Adorno više naglašava opasnost da industrijski organizirana kultura:

- standardizira sadržaje
- podredi umjetnost tržištu
- proizvodi pseudoindividualizaciju
- potiče prilagodbu
- ograničava autonomiju umjetnosti

Razlika nije apsolutna. Benjamin je svjestan manipulativne snage novih medija, dok Adorno ne poriče mogućnost kritičke umjetnosti.

Njihova se razlika ponajprije odnosi na procjenu emancipacijskoga potencijala novih tehnologija i masovne publike.

13.16. Kritika linearnoga napretka

U tekstu *O pojmu povijesti* Benjamin kritizira prikaz povijesti kao neprekidnoga i nužnog napretka.

Povijest se često pripovijeda iz perspektive pobjednika.

Države, vojske, dinastije i dominantne klase pojavljuju se kao nositelji razvoja, dok iskustva žrtava, poraženih i potlačenih ostaju u pozadini.

Benjamin upozorava da kulturna i materijalna postignuća često počivaju na:

- ratovima
- eksploataciji
- prisilnom radu
- kolonijalizmu
- klasnoj dominaciji

- isključivanju

Kritička povijest zato ne promatra prošlost samo kao niz uspjeha. Ona istražuje cijenu napretka i neostvarene mogućnosti koje su u povijesti poražene.

13.17. Povijest poraženih

Benjamin smatra da prošlost treba promatrati iz perspektive onih koji su izgubili moć, bili progonjeni ili izbrisani iz dominantnoga sjećanja.

To ne znači samo dodati nekoliko zanemarenih činjenica postojećoj povijesnoj priči.

Potrebno je promijeniti samu perspektivu:

- čije se iskustvo smatra povijesno važnim
- tko dobiva pravo govoriti
- što se proglašava napretkom
- tko je platio cijenu toga napretka
- koje su društvene mogućnosti bile poražene

Prošlost nije potpuno završena dok njezine nepravde i dalje oblikuju sadašnjost.

Sjećanje na poražene može prekinuti samouvjerenu priču pobjednika.

13.18. Anđeo povijesti

Benjamin svoju kritiku napretka izražava slikom anđela povijesti, nadahnutom slikom Paula Kleea *Angelus Novus*.

Anđeo je licem okrenut prema prošlosti. Ondje gdje ljudi vide niz pojedinačnih događaja, on vidi katastrofu koja neprekidno gomila ruševine.

Oluja ga gura prema budućnosti, iako bi želio zastati, probuditi mrtve i popraviti uništeno.

Ta se oluja naziva napretkom.

Slika ne znači da svako tehničko i društveno poboljšanje treba odbaciti. Ona upozorava da se ono što se proglašava napretkom često gradi na nevidljivim žrtvama.

Svaki napredak treba procjenjivati i prema njegovim gubicima, isključenjima i ruševinama.

13.19. Homogeno i prazno vrijeme

Tradicionalna ideja napretka zamišlja povijest kao homogeno i prazno vrijeme.

Vrijeme ravnomjerno teče, a čovječanstvo se postupno kreće prema višem stupnju razvoja.

Benjamin odbacuje takvu sliku.

Povijesni trenutci nisu jednaki i prazni. U pojedinim trenucima prošlost može iznenada dobiti novo značenje za sadašnjost.

Sadašnjost može uspostaviti vezu sa zaboravljenim događajem i pokazati da povijest nije morala završiti onako kako je završila.

Takav trenutak prekida automatizam povijesnoga kontinuiteta i otvara mogućnost političkoga djelovanja.

13.20. Revolucija kao prekid

U teorijama linearnoga napretka revolucija se može prikazati kao ubrzanje povijesnoga razvoja.

Benjamin je skloniji razumjeti revoluciju kao prekid destruktivnoga kontinuiteta.

Ako postojeći smjer razvoja vodi katastrofi, emancipacijsko djelovanje ne znači ubrzavati kretanje, nego ga zaustaviti i promijeniti.

Emancipacija ne proizlazi automatski iz razvoja tehnologije i proizvodnih snaga. Zahtijeva politički prekid s odnosima koji proizvode nepravdu i uništenje.

13.21. Sjećanje i odgovornost

Benjaminovo razumijevanje povijesti ima snažnu etičku dimenziju.

Sjećanje nije samo čuvanje podataka. Ono predstavlja odgovornost sadašnjosti prema mrtvima, žrtvama i poraženima.

Prošle se nepravde ne mogu poništiti, ali se žrtve mogu ponovno simbolički izbrisati ako se njihova iskustva zaborave ili prikažu kao nužna cijena napretka.

Odgovorno sjećanje znači:

- imenovati nepravdu
- sačuvati iskustvo žrtava
- osporiti jednostranu priču pobjednika
- nastaviti prekinute emancipacijske težnje
- spriječiti ponavljanje

Zbog toga je Benjaminova teorija važna za proučavanje Holokausta, kolektivnoga pamćenja, muzeja, spomenika i javnih prijemora oko prošlosti.

13.22. Benjaminova smrt

Nakon nacističkoga dolaska na vlast Benjamin je napustio Njemačku i živio uglavnom u Parizu.

Poslije njemačke okupacije Francuske 1940. pokušao je preko Pireneja prijeći u Španjolsku i nastaviti put prema Sjedinjenim Američkim Državama.

U strahu da će biti vraćen vlastima, oduzeo si je život u pograničnom gradu Portbou.

Njegova je sudbina nerazdvojiva od iskustva europskoga židovskog egzila, progona i zatvaranja mogućnosti bijega pred nacističkom vlašću.

13.23. Suvremena aktualnost

Benjaminovi pojmovi pomažu u analizi suvremene digitalne kulture, ali ih treba prilagoditi novom tehnološkom kontekstu.

Digitalni sadržaj može se:

- beskonačno kopirati
- trenutačno distribuirati
- preoblikovati
- izvaditi iz izvornoga konteksta
- kombinirati s drugim sadržajima

Time se dodatno mijenja odnos izvornika i kopije.

Na društvenim mrežama političko djelovanje često poprima estetski oblik:

- kratkih videozapisa
- slogana
- vizualnih identiteta
- koreografiranih nastupa
- osobnoga brenda vođe
- spektakularnih sukoba

Pojam estetizacije politike može pomoći u razumijevanju pretvaranja političkoga sudjelovanja u medijsku predstavu.

Generativna umjetna inteligencija dodatno otvara pitanja:

- autorstva
- izvornika
- autentičnosti
- umjetničkoga rada
- masovne proizvodnje sadržaja

Benjaminovo pitanje danas ne bi glasilo samo gubi li umjetničko djelo auru, nego kako se autoritet i autentičnost proizvode kada se sadržaj može automatski stvarati u neograničenom broju varijacija.

13.24. Najvažnija djela

Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije

Analiza aure, fotografije, filma i političkih mogućnosti tehnički reproducirane umjetnosti.

O pojmu povijesti

Kritika linearnoga napretka i povijesti napisane iz perspektive pobjednika.

Pariški pasaži

Nedovršeni projekt o robi, arhitekturi, modi, gradu i iskustvu kapitalističke modernosti.

Jednosmjerna ulica

Fragmentarni prikaz modernoga života, svakodnevice, kulture i politike.

Podrijetlo njemačke žalobne igre

Djelo o baroknoj drami, alegoriji, povijesti i reprezentaciji.

13.25. Benjaminov poseban doprinos

Benjaminov doprinos može se sažeti ovako:

1. razvio je originalnu kritiku kapitalističke modernosti
2. analizirao je grad, robu, modu, reklamu i potrošačko iskustvo
3. razvio je pojmove aure i tehničke reprodukcije
4. pokazao je kako novi mediji mijenjaju ljudsku percepciju
5. razlikovao je estetizaciju politike i politizaciju umjetnosti
6. kritizirao je linearnu ideju povijesnoga napretka
7. povijest je usmjerio prema iskustvu poraženih i žrtava
8. povezao je marksističku kritiku, estetiku i filozofiju sjećanja

14. Usporedba Fromma, Neumanna i Benjamina

Fromm, Neumann i Benjamin ne razvijaju jedinstven teorijski sustav. Njihovi doprinosi pokazuju širinu kritičke teorije.

14.1. Fromm

Fromm proučava:

- društveni karakter
- iskustvo slobode
- autoritarnost
- konformizam
- otuđenje
- ljubav
- mogućnost zdravijega društva

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Zašto ljudi mogu bježati od slobode i prihvaćati odnose koji ih podređuju?

14.2. Neumann

Neumann proučava:

- državu
- pravo
- nacistički režim
- kapitalizam
- političke institucije
- konkurentske blokove moći

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Kako se autoritarna vlast stvarno organizira iza službene slike političkoga jedinstva?

14.3. Benjamin

Benjamin proučava:

- umjetnost
- fotografiju i film
- tehničku reprodukciju
- robu i moderni grad
- percepciju
- povijest
- sjećanje

Njegovo temeljno pitanje glasi:

Kako kapitalistička modernost mijenja način na koji ljudi vide, doživljavaju i pamte svijet?

14.4. Tri razine kritičke teorije

Autor	Glavna razina analize	Središnji problem
Fromm	osobnost i društveni karakter	psihološki temelji podređivanja i konformizma
Neumann	država, pravo i politička moć	institucionalna struktura autoritarnoga režima
Benjamin	kultura, mediji i povijesna oblikovanje percepcija	iskustva, sjećanja i političkoga spektakla

Fromm pokazuje kako društvo ulazi u karakter pojedinca.

Neumann pokazuje kako se dominacija organizira preko institucija, prava i blokova moći.

Benjamin pokazuje kako se društveni odnosi upisuju u kulturu, percepciju i povijesno sjećanje.

15. Zaključak trećega bloka

Fromm, Neumann i Benjamin proširuju kritičku teoriju prema osobnosti, političkim institucijama, kulturi i povijesnom sjećanju.

Fromm pokazuje da se društveni poredak ne održava samo vanjskom prisilom. Društveni zahtjevi mogu postati dijelom karaktera pojedinca. Ljudi mogu željeti ono što se od njih očekuje, tražiti sigurnost u autoritetu i konformizam doživljavati kao vlastiti izbor.

Neumann pokazuje da autoritarnu vlast ne treba razumjeti prema njezinoj službenoj slici. Iza ideološkoga jedinstva mogu djelovati konkurentski centri moći, preklapajuće institucije, gospodarski interesi i izvanpravne odluke. Institucionalni nered pritom ne mora oslabiti režim; može povećati ovisnost svih aktera o političkom vođi.

Benjamin pokazuje da kapitalizam i politička dominacija ne oblikuju samo rad, državu i pravo. Oblikuju i način opažanja, umjetnost, iskustvo grada i kolektivno sjećanje. Tehnologija može demokratizirati kulturu, ali i omogućiti novu razinu propagande, tržišne kontrole i spektakla.

Tri autora povezuje odbacivanje slike potpuno autonomnoga pojedinca.

Pojedinac je oblikovan:

- društvenim karakterom
- emocionalnim potrebama
- političkim i pravnim institucijama
- gospodarskim odnosima
- kulturnim slikama
- medijskom tehnologijom
- kolektivnim sjećanjem

Njihova teorija zato ne pita samo što ljudi misle, nego kako su naučili misliti na određeni način; ne pita samo tko formalno vlada, nego kako je vlast stvarno organizirana; ne pita samo što umjetnost prikazuje, nego kako mediji mijenjaju samu sposobnost opažanja.

Najkraće:

- **Fromm pokazuje kako dominacija postaje karakter.**
- **Neumann pokazuje kako dominacija postaje politički poredak.**
- **Benjamin pokazuje kako dominacija postaje slika, iskustvo i povijesno sjećanje.**

Ključni pojmovi trećega bloka

- društveni karakter

- sloboda od
- sloboda za
- bijeg od slobode
- autoritarnost
- destruktivnost
- automatski konformizam
- tržišna orijentacija
- produktivna orijentacija
- otuđenje
- imati
- biti
- zdravo društvo
- Behemoth
- blokovi moći
- nacistička stranka
- državna birokracija
- vojska
- monopolistički kapital
- vladavina prava
- politički monopol
- aura
- tehnička reprodukcija
- kulturna vrijednost
- izložbena vrijednost
- optički nesvjesno
- flâneur
- fantazmagorija
- estetizacija politike
- politizacija umjetnosti
- povijest poraženih
- homogeno i prazno vrijeme
- anđeo povijesti

Pitanja za ponavljanje i raspravu

1. Kakvo je Frommovo mjesto u razvoju kritičke teorije?
2. Zašto Fromm povezuje Marxa i Freuda?
3. Što znači pojam društvenoga karaktera?
4. Kako obitelj posređuje između društva i osobnosti?
5. Po čemu se sloboda od razlikuje od slobode za?
6. Zašto ljudi prema Frommu mogu bježati od slobode?
7. Koja su tri glavna mehanizma bijega od slobode?
8. Kako se u autoritarnom karakteru povezuju podređivanje i dominacija?
9. Što je automatski konformizam?
10. Kako tržišna orijentacija oblikuje identitet?
11. Što Fromm podrazumijeva pod produktivnom orijentacijom?
12. Po čemu se načini postojanja imati i biti razlikuju?
13. Može li društvo biti nezdravo iako mu je većina ljudi prilagođena?
14. Zašto Neumann nacistički režim naziva Behemothom?
15. Koja četiri bloka moći razlikuje?

16. Kako institucionalna konkurencija može povećavati moć vođe?
17. Kakvu političku funkciju ima vladavina općega prava?
18. Je li nacizam prema Neumannu bio samo oruđe velikoga kapitala?
19. Kako se u nacističkom režimu povezuju učinkovitost i iracionalni ciljevi?
20. Koja su glavna ograničenja Neumannove analize?
21. Kakav je bio Benjaminov odnos prema Institutu?
22. Što Benjamin označava pojmom aure?
23. Kako tehnička reprodukcija mijenja položaj umjetničkoga djela?
24. Po čemu se kulturna vrijednost razlikuje od izložbene vrijednosti?
25. Što je optički nesvjesno?
26. Što predstavlja flâneur?
27. Kako Benjamin razumije fantazmagoriju robe?
28. Po čemu se estetizacija politike razlikuje od politizacije umjetnosti?
29. U čemu se Benjaminova procjena novih medija razlikuje od Adornove?
30. Zašto Benjamin kritizira linearnu ideju napretka?
31. Što znači pisati povijest iz perspektive poraženih?
32. Kako se Benjaminovi pojmovi mogu primijeniti na digitalne medije i umjetnu inteligenciju?
33. Po čemu se razlikuju Frommova, Neumannova i Benjaminova razina društvene kritike?

